

Шербаева Ж.Р.

ЭЛДИК ЖОМОКТОРДУ КЛАССИФИКАЦИЯЛООНУН КӨП ТҮРДҮҮЛҮГҮ

Шербаева Ж.Р.

МНОГООБРАЗИЕ КЛАССИФИКАЦИИ НАРОДНЫХ СКАЗОК

J. Sherbaeva

THE DIVERSITY IN CLASSIFYING THE FOLKTALES

УДК: 367.66

Макалада элдик жомокторду ар түрдүү элдерде классификациялоонун, көп түрдүүлүгүн маселелери ачыкталган. Ар бир элдин жомокторундагы өзгөчөлүктөр тууралуу сөз болгон. Кыргыз эл жомокторунун башка элдин жомокторуна жакындыгы, өзгөчөлүктөр тууралуу да сөз болгон. Кыргыз эл жомокторунун тутумунда жаныбарлар тууралуу жомоктор көп эмес. Жаныбарлар тууралуу кыргыз эл жомокторунун негизги каармандары – жасайы жана үй жаныбарлары, канаттуулары, сойлоп жүрүүчүлөр, балыктар, кут-кумурскалар. Кыргыз эл жомокторунда жаныбарлар тууралуу жомокторунда тотемдик мифтер аз сакталгандыгы белгиленген. Түрк урууларында эчки менен кой тотемдик жаныбарлар болуп эсептелет. Кыргыздарда төлгө салууда эчкинин жүнүн колдонуусу, «Көк кой» аталыштагы – майрамы, кочкордун мүйүзүн тамдын чатырына жана башка жерлерге илип коюу бул тууралуу айтып турат. Жомоктордо эчкини акылдуу, айлакер, ал эми койду алсыз, акылсыз кылып сүрөттөөсү байыркы дуалисттик мифтердин табиятына байланыштуу экендиги каралган. Бул жаныбарлар дуалисттик мифтерде сүрөттөлгөн жана эки бир туугандын контрасттык сапаттарына ээ болгондугу көрсөтүлгөн. Алардын арасында адамдын күчүн көрсөтүүгө гана арналган жомоктор да кездешикендиги жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: жомок, элдик жомок, классификация, фольклор, көп түрдүүлүк, поэтика, тотем, мифтер.

В данной статье раскрываются вопросы многообразия, классификации и особенностях сказок у разных народов мира. В частности, дается анализ различий и сходства кыргызских сказок со сказками народов мира. Среди кыргызских народных сказок не так много сказок о животных. Героями кыргызских сказок о животных в основном являются дикие и домашние животные, птицы, змеи, рыбы, насекомые. Автор отмечает, что в кыргызских сказках о животных мало сохранилось тотемных мифов. У тюркских народов коза и баран считаются тотемными животными. Об этом свидетельствует то, что кыргызы пригадании используют козью шерсть; вывешивают бараны рога на крыши домов и в других местах; имеется праздник «синий баран». Автор подчеркивает, что изображение в кыргызских сказках козы как умного и находчивого животного, а барана как глупого и бессильного связано с дуалистической природой мифов. В дуалистических мифах эти животные олицетворяют контраст и сходство похожих существ. Но среди кыргызских сказок о животных встречаются и сказки, показывающие только могущество человека.

Ключевые слова: сказка, народная сказка, классификация, фольклор, многообразие, поэтика, тотем, мифы.

The article deals with the problems of classification and diversity of folk tales among different peoples. We talk about the peculiarities of the fairy tales of each nation. The closeness and

peculiarities of Kyrgyz folk tales to others are also described in it. There are few animal tales in the system of Kyrgyz folk tales. The main characters of Kyrgyz folk tales about animals are wild and domestic animals, birds, reptiles, fish and insects. Totem myths are rarely preserved in Kyrgyz animal folk tales. Among the Turkic tribes, goats and sheep are totem animals. Using goat wool for fortune-telling, "the Blue Sheep" festival, hanging a ram's horn on the roof of a house and in other places prove it. Legend has it that the description of the goat as smart and cunning, and the sheep as weak and stupid, is related to the nature of ancient dualistic myths. These animals are depicted in dualistic myths and have the opposite qualities of two brothers. The description of the goat as clever and cunning and the sheep as weak and foolish is due to the nature of ancient dualistic myths. Being depicted in dualistic myths, these animals are shown to have contrasting qualities of the two brothers. It is said that among them there are fairy tales dedicated only to the demonstration of human strength.

Key words: fairy tale, folk tale, classification, folklore, diversity, poetics, totem, myths.

Кыргыздын жомоктук репертуары бай келет. Муну жомоктук эпосту жана анын тутуму маселесин изилдеген бардык окумуштуулар айтышат. Изилдөөчүлөрдүн ар бири орус эл жомокторун классификациялоонун критерийлерин сунуштайт.

Жомоктук эпостун тутумун аныктоого жана аны классификациялоого аракет жасагандардын алгачкыларынын бири болуп В.Г. Белинский эсептелет, ал орус эл жомокторун – баатырдык жана сатиралык деп эки түргө бөлүштүргөн: «Булардын биринчилери өзүнүн бөтөн теги менен дароо көзгө урунат; алар бизге Чыгыштан да, Батыштан да кирип келди... Батыш тектүү жомоктордо рыцардык мүнөз байкалат, чыгыштын жомокторунда – фантастикалык көрүнүш орун алган» [1, 312].

А.Н. Афанасьевдин классификациясы фольклористтер тарабынан эң мыкты деп табылган [2]. Окумуштуу төмөнкүдөй системаны сунуштайт:

1) Жаныбарлар тууралуу жомоктор (аларга предметтер, өсүмдүктөр, стихиялар тууралуу айрым жомоктор да кирип кетет);

2) Кереметтүү, мифологиялык, фантастикалык;

3) Уламыштык;

4) Тарыхый дастандар;

5) Новеллалык же турмуштук;

6) Элдик анекдоттор;

7) Тажатма;

8) Тамашалуу.

Көрүнүп тургандай, А.Н. Афанасьевдин аталган классификациясында кандайдыр бир башаламандык байкалып турат, ал тыкыр карап чыгуунун, тандоонун натыйжасында төмөнкү бөлүмдөрдү өзүнө камтыйт:

- 1) Жаныбарлар жөнүндө жомок;
- 2) Адамдар тууралуу жомок;

а) кереметтүү; б) новеллалык.

Ошентип, Афанасьев жомоктордун үч чоң тобу бар экендигин аныктайт:

- 1) Жаныбарлар тууралуу жомок;
- 2) Фантастикалуу (мифологиялык), же кереметтүү жомоктор;
- 3) Новеллалык жомоктор.

А.Н.Афанасьев өзүнүн классификациясын эч жерде айтпайт. Олуттуу көлөмдөгү материал табигый түрдө эле бул топторго ажырап калды.

Мифологиялык мектептин изилдөөчүлөрү «мифтик», турмуштук, жаныбарлар тууралуу, сатиралык жомокторду бөлүп карашат. Өзүнүн изилдөөлөрүндө миф таануучулар «мифтик» (кереметтүү) жомокторго өзгөчө маани беришет, буга алар жаратылыштын кубулуштары жана күчтөрү тууралуу кеп кылынган жомокторду киргизет, мында кереметтүү предметтерди, баатырдык эрдиктерди, кереметтүү өзгөрүүлөрдү ж.б. кездештирүүгө болот. Мифтик жомоктордон алар турмуштук жомокторду ажыратып карашат, мында турмуш-тиричиликтик негиз ачык эле көрүнүп турат. Ф.И. Буслаев жомок «мифтик эпизоддон новеллага өтөт» деп эсептейт, жана мында «повесть жана адеп-ахлактык тамсилдер менен бет келет». О.Миллер жомокторду чындап эле китептин таасири астында уламалардан, жомоктордон түзүлгөн мифтик адептик-мифтик, айбанаттар тууралуу жомокто деп бөлүп карайт. Кийинки жомокторду сатиралык деп карайт [3].

Миф таануучулардын пикири башка фольклор изилдөөчүлөрдүн көз карашында да чагылган. Морозовдун пикири боюнча, мифтик жомоктор алдыңкы планга чыгат: «Кереметтүү, болуп көрбөгөн, мүмкүн эмес нерселердин мол болуусу жомоктордо аны элдик чыгармачылыктын башка түрлөрүнөн айырмалап туруучу мүнөздүү элементти түзөт, анын натыйжасында эл жомокту «ширин, татты» деп атап калган. Морозов жомоктордун 4 түрүн бөлүп карайт: 1) «табиятка карата мурунку мифологиялык көз караштын изи али да сакталган» жомоктор; 2) мазмуну «жөнөкөй тиричиликтик, турмуштук мүнөзгө айланган» жомоктор; бул жакка автор уурукескилердин, жоокердин жоруктары тууралуу, башка тектүү жомокторду – башкача айтканда, «элдик анекдотторду» киргизген; 3) өлүк жандар жана кара күчтөр тууралуу жомоктор; 4) жандуу жомоктор.

XX кылымдын 60-жылдары жомоктук эпостун тутумун изилдөө иштери улантылат. И.И. Срезневский жомокторго толук кандуу илимий негиздүү классификация берүүгө аракет кылган. Ал «Украиналык элдик сөзмөрдүктүн эстеликтерине карата көз караштар» аталыштагы китебинде ал жомокторду таралышы жана туруктуулугу боюнча ажыратып карайт. Срезневский жомоктук репертуарды эл аралык сюжеттүү жана тарыхый уламыштар же адатта чектелген таралышка ээ дастандар камтылган жомоктор деп бөлүп карайт. Ал жомокторду ошондой эле мазмунун мүнөзү боюнча да бөлүп кароо менен, үч катарды аныктайт: мифтик, мында ал кара күчтөр, табыштар, жыландар жана башка «ырымдар» (б.а. былички) тууралуу жомокторду киргизген; адамдар, тарыхый жана жеке турмуш тууралуу жомоктор; «фантастикалык-юморлуу» жомоктор, аларга Срезневский жаныбарлар тууралуу жана чыныгы реалисттик жана фантастикалык жомокторду бирдей башталышка ээ катары кошот.

Срезневскийдин мындай классификациясы алдыга кадам катары кабылданды, анткени, ага авантюралык романдар да камтылган, бирок анда оркойгон кемчиликтер байкалып турат. Бирок жомоктук эпосту классификациялоо тууралуу маселе А.Н. Афанасьевдин жомокторунун жыйнагы басмадан чыккандан кийин кайрадан актуалдуу боло баштады (1855-1864). «Расмий элдүүлүк» мектебинин өкүлдөрү чыныгы элдик катары афанасий жыйнагынын маанисин түшүнбөй туруп, башка классификацияны беришет. И.М. Снегирёв «Москва дүйнөсүндөгү орус элинин лубян картиналарында» эмгегинде ал жомокту уламыштан бөлүп карабастан, жомоктун үч уруусу тууралуу айтат: 1) мифтик; 2) баатырдык (бул жакка уламыштарды да киргизет) жана 3) турмуштук. Жаныбарлар тууралуу жомокторду ал жокко чыгарат, жомокторду мындай жанрларга бөлүштүрүү илимий негиздүү жана объективдүү болуп көрүнбөйт.

Афанасьевдин жыйнагына таянуу менен, мифтик мектептин өкүлү О.Ф. Миллер мифтик жомокторду бөлүп карайт, аларды төмөнкүдөй он сюжеттик айланага бөлүштүрөт: адептик-мифтик (тагдыр, кемпай тууралуу, аян түштөр, чындык жана калп, жалган байлык тууралуу); үчүнчү бөлүгү – жаныбарлар тууралуу жомоктор; төртүнчү – уламыштык сюжеттерге жазылган жомоктор; бешинчи – китептик таасир астында пайда болгон жомоктор (Апа тууралуу, шемакиндин соту тууралуу). Акыркы бөлүгүн Миллер «адеп-ахлакты баяндаган жомоктор, каршылык көрсөтүүчүнүн бир бөлүгү жана каршылык көрсөтүүчүнү сатира формасындагы бөлүгү» катары мүнөздөйт. Окумуштуу мындай жомоктордун катарына Ерш Ершович,

Грозный, Горшен тууралуу жомокторду жана бардык анекдотторду киргизет. Миллердин классификациясы биринчи илимий классификация болуп калды, аны Афанасьев да өз учурунда колдонгон, бирок андан баарын эле кабыл алган (адептик-мифтик жомокторду бөлүп караган эмес, Ерш Ершович тууралуу жомокту жаныбарлар тууралуу жомокко кошуп салган). Фольклористиканын тарыхында бул классификация чоң роль ойногон жана бөлүштүрүү принцибинин так эместигине жана бышыкталбагандыгына карабастан, ал Афанасьевдин ондоолору менен туура болуп калууда.

Миллер өзүнүн классификациясын «элдик сөз өнөрүнүн бул тармагынын тарыхый өнүгүүсүнүн баскычтары боюнча» жайгашкан, тарыхый классификация деп эсептейт. Миллердин оюнда баалуу багытталуу камтылган, бирок жомокторду тарыхый өнүгүүнүн фазистери боюнча бөлүштүрүү жана статистикалык өнүгүү материалды классификациялоо формалдык бөлүштүрүүгө алып келет. Андыктан кийинчерээк Миллердин классификациясы фольклористикага формалдуу классификация катары кирген.

Негизги бөлүнүштөрү боюнча классификациялоодон тышкары илимде сюжети жана мотивдери боюнча майдаланган классификациялар да бар. Мындай бөлүштүрүү П.В. Владимиров тарабынан «Орус сөз чеберчилигинин тарыхына киришүү» эмгегинде каралган. Автор мотивдердин үч түрүн тааныйт: «Алгач жаныбарлар тууралуу эпостун мотивдерин, андан соң мифологиялык мүнөздөгү мотивдерди... акырында, байыркы турмуштук, маданий мүнөздөгү мотивдерди карап көрөлү» [4]. Мындай бөлүштүрүү көпчүлүк учурда Афанасьевге барып такалат. Бирок жаныбарлар тууралуу эпостун мотивине Владимиров ыраазы болгон жаныбарлардын, канаттуулардын же айбанаттардын тилинин ж.б. мотивдерин киргизет. Мында автордун жаңылыштыгы ачык эле байкалууда: аталган мотивдер кереметтүү жомокторго кирет. Демек, Владимировдун бөлүштүрүүсү алдыга кадам таштоону билдирбейт. «Мотивди» түшүнүүдө да анда тактык байкалбайт; «мотивдерге» ал баяндоонун майдаланган бөлүктөрү менен катар эле бүтүндөй сюжеттерди да киргизип салган. Владимиров кыркка жакын мотивди бөлүп карайт, бул, албетте, бүтүндөй жомокту репертуарды ачып бере алган эмес. Н.Ф. Сумцов жомок тууралуу макаласында төрт жүз мотивдин бар экендигин айтат, бирок аны негиздүү тастыктабайт. XIX кылымдагы курстардагы жана окуу китептериндеги бардык классификациялар Миллер-Афанасьевдин классификациясына келип такалат.

Жомоктук эпостун тутуму, анын жанрлары жана бири-бирине болгон мамилелери тууралуу

маселе XX кылымдын башына дейре так болбой келген. Бул тууралуу А.М. Смирновдун «Орус эл жомокторунун темаларынын жана варианттарынын системдүү көрсөткүчү» эмгеги күбөлөндүрүп турат, ал үч бөлүк болуп жарыкка чыккан: 1) жаныбарлар жана адамдар тууралуу жомоктор, 2) кара күчтөр менен болгон күрөш тууралуу жомоктор. «Жаныбарлар жана адамдар тууралуу» деген термин мындай жомоктордун жаныбарлар тууралуу жомокторго тиешелүү экендиги тууралуу ой калтырат. Бирок бул жомокторго «Алтын балык тууралуу жомок», «Короз менен жаргылчак», «Кереметтүү өрдөктөр», «Емеля жана щцка», «Өтүкчөн мышык», «Сивка-бурка», б.а. жаныбарлар тигил же бул башкы каармандын ролун ойногон жомоктор кирип кеткен. Акыркы бөлүгү (кара күчтөр менен күрөшүү) негизинен, жылдардар менен күрөшүү тууралуу жомоктордун ар кыл түрүн камтыган. Көрсөткүч ырааттуу номерленген эмес, ал практикалык максатта колдонулушу мүмкүн. Классификациялоо системасы катары ал мүчүлүштөрдөн арылган эмес.

Батыш Европалык илимде окумуштуу В. Ган 1864-жылы «Грек жана албан жомоктору» эмгекке карата жазылган киришүүдө 40 жомоктук формуланы белгилейт. 1890-жылы Г. Гомм 76 жомоктук сюжетти сунуштайт. А. Христенсен мотивдер жана темалар боюнча классификацияны сунуштайт. Элдик сөзмөрлүктүн салыштырмалуу толук көрсөткүчүн америкалык окумуштуу С. Томпсон түзгөн. В. Вундт тарабынан «Элдердин психологиясы» аттуу эмгегинде берилген классификация кызыктуу жана да татаал. Вундт жомокторду өнүгүү формалары боюнча бөлүштүрөт. Байыркы форма – мифтик жомок жана басня. Окумуштуунун пикири боюнча, андан «таза» кереметтүү жомок жана «биологиялык» жомок жана эки түрдүү тамсил өнүп чыгат: таза «жаныбарлар» тамсили жана этимологиялык жомок. Вундттин системасы изилдөө иштеринин эмес, анын философиялык эволюциялык-психологиялык концепциясынын натыйжасы болуп калды.

Жомок таануучулар XX к. 50-70-ж. жомоктук жанрды системдештирүүдө жомоктордун репертуарларын бөлүнгөн топторду азайтып отуруп, үч-төрт топко алып келет. Алсак, В.П.Аникин үч топтон турган схеманы берет: жаныбарлар тууралуу, кереметтүү, турмуш-тиричиликтик (новеллалык) жомоктор.

Кыргыз фольклористикасында жомокторду адатта үч негизги түрүн бөлүп карашат: жаныбарлар тууралуу, турмуштук жана кереметтүү жомоктор, кээде чыгармалар бул аталган топтун алкагына сыйбай калган учурлар деле бар.

Кереметтүү жомоктор кыргыз элинин жомоктук репертуарынын басымдуу бөлүгүн ээлейт. Изилдөө-

чүлөрдүн эсеби боюнча алар жалпы жомоктордун 46%ын түзөт. Кереметтүү жомоктордун катары мифтик аңгемелерге жана легендаларга негизделген жомоктор да кирет. Албетте, мындай түрдүк бөлүштүрүүнүн басымдуу бөлүгүн кереметтүү жомоктор түзөт. Кереметтүү жомоктордун катарына мифологиялык аңгемелердин (бывальщинах) жана легендалардын негизинде жазылган чыгармалар кирет. Албетте, мындай түрдүк бөлүштүрүүдө негизги бөлүктү кереметтүү жомоктор ээлейт.

Кыргыз эл жомокторунун тутумунда жаныбарлар тууралуу жомоктор көп эмес. Жаныбарлар тууралуу кыргыз эл жомокторунун негизги каармандары – жапайы жана үй жаныбарлары, канаттуулары, сойлоп жүрүүчүлөр, балыктар, кут-кумурскалар.

Кыргыз эл жомокторунда жаныбарлар тууралуу жомокторунда тотемдик мифтер аз сакталган.

Түрк урууларында эчки менен кой тотемдик жаныбарлар болуп эсептелет. Кыргыздарда төлгө салууда эчкинин жүнүн колдонуусу, «Көк кой» аталыштагы - майрамы, кочкордун мүйүзүн тамдын чатырына жана башка жерлерге илип коюу бул тууралуу айтып турат.

Жомоктордо эчкини акылдуу, айлакер, койдун алсыз, акылсыз кылып сүрөттөөсү байыркы дуалисттик мифтердин табиятына байланыштуу. Бул жаныбарлар дуалисттик мифтерде сүрөттөлгөн жана эки бир туугандын контрасттык сапаттарына ээ болгон. Белгилүү болгондой, адамзат коомунун балалык мезгилин дуалисттик уюштуруу учурун чагылдырган мифтерде карама-каршы фратрийлердин башатында турган эки бир тууган чагылдырылган: алардын бири күчтүү, акылдуу, тажрыйбалуу, ыкчам, шамдагай, экинчиси – алсыз, акылсыз, оор басырыктуу, шалдыр.

Кыргыз элдик жаныбарлар тууралуу жомоктор кагылышуу мүнөзүнө карата эки топко, ал эми персонаждардын тутуму боюнча үч топко бөлүнөт: 1) жапайы айбанаттардын образындагы каармандар катышкан жомоктор; 2) үй жаныбарлары образындагы каармандар бар жомоктор; 3) экөө тең катышкан жомоктор.

Алардын арасында адамдын күчүн көрсөтүүгө гана арналган жомоктор да кездешет. Мында негизги көркөм мейкиндикти адам ээлейт жана ал жаныбарлар менен беттешкенде жеңишке ээ болот.

Кыргыз эл турмуштук жомоктору социалдык жана турмуш-тиричилик кагылышууларга негизделген, андыктан реалдуу чындыкка абдан жакын турат. Алар тематикасы боюнча ар түрдүү. Алардын арасында даанышман адамдар, ишенимдүү жана ишеничсиз аялдар, байлар жана жумушчулар, молдолор, уурулар ж.б. көп.

Тарбиялык жомоктордун тобуна мораль айтылган жомоктор кирет. Бул чындык жана жалган, акылдуу кеңештер, мурастар тууралуу жомоктор. Тарбиялык жомоктордун катарында айрым притчалар да кирип кеткен, бул аталган жанрдын татар фольклористикасында өзгөчө жанр катары каралбагандыгынын кесепети.

Авантюралуу жомоктордун тобуна негизинен, жалган жалаа жабылган аялдар, ишеничтүү аялдар, айлакер уурулар жана каракчылар тууралуу жомоктор кирет.

Турмуштук жомоктордун басымдуу бөлүгүн сатиралык жана юморлук жомоктор түзөт.

Сатиралык жомоктордо бийлик башында турган таптын жана дин кызматкерлеринин өкүлдөрүнүн бети ачылат. Мында эмгекчил адам жеңишке жетет, алардын акылы жана тапкычтыгы жеңип кетет.

Сатиралык жана юморлук жомоктордо жалкоолук, жубайларынын көзүнө чөп салуу, коркоктуу, мактанчаактык, ач көздүк, аңкоолук сыяктуу жалпы эле адам баласына тиешелүү кемчиликтер сыдалат.

Бул жомоктордогу күлкүнүн айырмасы: сатиралык жомоктордо ал мыскылдаган, басмырлаган болсо, ал эми юмористтик чыгармалар – жумшагыраак, жагымдуураак.

Ошентип, жомок жанрынын курамы тууралуу классификациянын ар түрдүүлүгүн карап чыгуу менен жалпы кабыл алынган, туруктуу деп төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот:

- 1) жаныбарлар тууралуу жомоктор;
- 2) фантастикалык (мифологиялык) же кереметтүү жомоктор;
- 3) новеллисттик (турмуштук) жомоктор.

Адабияттар:

1. Бельский Г.И. Теория литературы в средней школе (VII - X классы). - М.: Просвещение, 1976. - 222 с.
2. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки: В 3 т. Т.2.1 Предисловие и примечания В.Я. Проппа. - М.: Гослитиздат, 1957. - 510 с.
3. Миллер О.Ф. Опыт исторического обозрения русской словесности. - СПб., 1865.
4. Владимиров П.В. Введение в историю русской словесности. - Киев, 1896.
5. Солтобаева К.Б. Трансформация сказки через письменность. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 6. С. 169-172.
6. Жороева А.Р. Роль эмоционально-экспрессивных слов при познании концепта «человек» в кыргызских народных сказках. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 9. С. 138-140.
7. Саттарова А.Т., Каримбаева Т.М. Воспитательная и образовательная функции обучения литературным произведениям в эпоху глобализации. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 2. С. 251-256.

